

SZÁZ ESZTENDŐ AZ UNITÁRIZMUS MULTJÁBÓL.

A XIX-ik századnak számos kulturális és tudományos sikere mellett, nagy dicsősége, hogy szabad tért engedett a liberális vallásos gondolkozás és hívés érvényesülésének. Ennek köszönhetjük, hogy az eddig üldözött unitárius vallás Angliában és Amerikában nemcsak országos, hanem egyben világtényezővé tökéletesült. Erdélyben nehéz, nagy erőfeszítések között mint szervezett egyház és formulázott hitvallás háromszáz esztendő tapasztalataival, de nagy részben megcsonkítva és megfélemlítve jött át a XIX-ik századba.

Az ősiség, mivel az erdélyi dicsekedhetett, hiányzott a két testvérnél, de a mire ennek szüksége volt: az ifjúi hév, a vállalkozási bátorság, a szabad szárnyalás, meg volt azoknál.

A vallásos eszmék történelme sok érdekes és megható tüneményt ismer nemcsak a kereszténység köréből, hanem épp oly sokat a keleti nagy vallásokéból is. A brahmanizmus, budhizmus, hinduizmus, grecizmus, hellenizmus, mohamedánizmus közel állnak a kereszténységhez, részesek is abban s éppen azért a kereszténységnek egyik ága sem foglalhatja le a maga számára az egyeduralmat.

„Ha a kereszténység szent életének és legjobb teológiájának megakarjuk találni a megfelelő paralleljét, forduljunk a Brahmanok legjobb teológiájához és legszentebb életeihez“ tanácsolja Mead (*Fragments of a faith forgotten* 11. l.), de mi megmaradunk a kereszténység körében s anélkül, hogy apológiát akarnánk írni, rámutatunk az unitárius hitesezmék körében jelentkező meglepő tüneményekre.

Az eszmék az egyéni jellemeben öltének testet, ezek pedig néha káprázatos fényvel, de mindig olyan erkölcsi bátorsággal vonulnak végig a magok kis, vagy nagy világa színe előtt, mint akár a Hamlet atyja királyi árnyéka, a bűnös feleség előtt.

E rövid tanulmány célja az unitárius hitesezmék fejlődésének, hatásának és társadalmi jelentőségének megvilágítása. Erre kitűnő alkalmul kínálkozik az az örvendetes esemény, hogy az angolok *Britt és Külföldi Unitárius Társulata* és az amerikaiak *Amerikai Unitárius Társulata*, mint egyházszervezet a közelgő 1925 évi május 25-én fogja ünnepelni fennállása 100 évét.

Az ünnepnek misztikusan ható érdekességet kölcsönöz az a történelmi tény, hogy a két hatalmas állam unitáriusainak egyházszervezetei ugyanazon a napon vették föl a nevüket (Unitarian Association). Majdnem szöveg szerint ugyanazt a célt tűzték maguk elébe, anélkül, hogy bármelyiknek is lett volna sejtelve a másik terveiről. Ezt fokozza az a másik történelmi tény, hogy az erdélyi unitáriusokkal való érintkezés kezdete (1821) csaknem teljesen össze esik ezzel az időponttal.

Sem az angol, sem az amerikai nem akart egyházi szervezetet létesíteni. Társulatnak nevezték magukat, mert mindenik gyülekezetnek tetszésére volt bízva az önálló szervezkedés. A Társulathoz csatlakoztak ha jónak látták, s azt kifejezték azzal, hogy bizonyos évi járulékot szavaztak meg és küldötték be a Társulat pénztárába. A függetlenség féltése oly nagy volt, hogy csak a legújabb időben járultak hozzá ahhoz, hogy az idegen egyházból jelentkező és belépni akaró papot egy központi bizottság bírálata alá bocsátják mielőtt lelkészökké fogadnák. A most érvényben levő szervezetről később lesz szó.

Ez a száz esztendő mérhetlen jelentőségű volt nemcsak az egyes egyházak belső életében s nemcsak az egyházhoz való viszony folytonos szilárdulásában, hanem abban a kifelé hatásban is, amelyet mindenik gyakorolt a maga országában és a távolosó világrészekben. Hogy az elért eredményt annál könnyebben lehessen mérlegelni, bevezetésül egy futó pillantást vetünk a kialakulás kezdő éveire, de mellőzzük a XVI—XVII. században lejátszódott és igen tragikus kimenetelű eseményeket.

Angliában először a Lindsey Theofil neve ragadja meg a figyelmet. A nagy anglikán államegyház papja. A bibliát tanulmányozza s kétségbe vonja (1771) a háromságtan jogosultságát, mert hiányzik a bibliai alapja. Elhagyja papi állását, Londonba vonul s 1774 április havában London egyik Themzeparti kis utcájában (Essex Street) szobát bérel s prédikálni kezdi unitárius eszméit.

Ez volt az első nyilvános unitárius istentisztelet Angliában. Ez a hely lett az angol unitáriusság Mekkája, de ez az amerikai és a magyar unitáriusoké is. Itt épült 1778-ban az első unitárius imaház *Essex Street Chapel* név alatt. Az Essex Street név igen kedvesen cseng minden unitárius fülébe, mert itt alakult meg az angol unitáriusság központja, innen indult ki nemcsak a britt szigetekre, hanem a messzi külföldre is az unitárius misszió. De koránt sem oly gyorsan, nem is oly könnyen, ahogy a mai helyzetből következtetni lehetne. Már csak az a tény, hogy az egész országban egyedül állott, nagyon nehézzé tette Lindsey munkáját. Súlyosbította az, hogy a püspöke igen szívélyes levélben kérte maradásra, paptársai támadták elszakadása miatt, feleségét nagy rokonság vette körül és kérték, régi hivei sírva könyörögtek, de minden hiábavaló volt.*

* Brook Herford: Unitarianism in England.

Nem csekély akadály volt az angol törvény. Ámbár 1688-tól kezdve meg volt engedve az angol egyháztól elszakadás (dissent) s ezt a korábban (1662) elűzött kétezzer „puritán” pap jól fölhasználta, mégis érezni kellett az elnyomást, hiszen ezek a protestánsok nem is merték templomnak, csupán kápolnának (chapel) nevezni imaházukat, s a mellett nagy részök megmaradt trinitáriusnak, kivéve a kongregacionálistákat, akik a XIX-ik században az unitárius gyülekezetek zömét hozták át.

Lindseynek nagy szolgálatot tettek jeles személyes barátai, különösen a tudóshirben álló Priestley, aki szintén pap volt, s a protestáns csoporthoz tartozott.

Priestley mindent tudományos alapossággal vizsgált meg és merész bátorsággal ki is hirdette a mit igaznak talált. Paptársai fölháborodtak, midőn a háromságot, valamint Krisztus istenségét megtagadta és kijelentette, hogy az unitarizmus a kereszténység eredeti tana. A határozott föllépésnek eredménye lett. Nagyon sok pap, a hívekkel együtt, rájött hogy ők is tényleg unitárius nézetben vannak, s ha nem is vették föl az unitárius nevet, ehhez a csoporthoz csatlakoztak.

Priestley csak megindította, de nem fejezhette be a munkát, mert egy politikai cikkében, az akkor előtérben levő, francia forradalom mellett nyilatkozott, s azt a zsarnoksággal szemben jogosultnak nyilvánította. Vesztére, mert a tömeg föllázadt ellene, házáat, templomát szétrombolta, könyvtárát, butorait megsemmisítette és a már 61 éves férfit menekülésre kényszerítette. 1794-ben átvitorlázott Amerikába.

Az angol unitárius mozgalom nem szűnt meg. Az idő mind jobban érlelődött számára. 1813-ban eltörli a parlament az eretnekek megégetését kimondó törvényt. Közben megindult az belmissziói munka. 1825-ben megalakult a Britt és Külföldi Unitárius Társulat. 1839-ben Martineau két paptársával fölveszi a harcot az anglikán egyház papjaival szemben. Ez volt az angol „nagyváradi”, vagyis liverpooli disputáció, az unitáriusok óriási győzelmével.

Amerikában már meg volt alapozva az unitárius mozgalom. Dr. Freeman Sámuel volt a vezérök, 1787-ben történt az első nyilvános nagy esemény. Bosztonban az anglikán egyház legszebb temploma a *King's Chapel* unitáriussá lett. Érdekes a története. Az amerikai szabadságharc megkezdődött. Washington csapatai diadalmasan haladtak előre. *King's Chapel* papja és a hívek királyhű tagjai elvonultak a királyi csapatokkal. A templom bezárva maradt. Dr. Freeman kinyitatta. A szertartást átdolgozta a Lindsey-féle mintára. Folyamodott a püspökhöz fölszentelésért. A püspök megtagadta. A hívek váltalták a fölszentelés elvégzését.

1787. november 17-én történt. Az estvéli istentisztelet a rendes eljárás szerint megkezdődött. Ekkor a presbiterek közrefogták a papot a bibliát tartó állvány mellett, mely a tem-

plom keleti részében külön állott. Az idősebb presbiter (senior warden) rövid beszédet mondott a gyülekezetnek. A lelkész olvasta a felszentelő imát. A presbiter felolvasta a határozatot s miután a gyülekezet választó tagjai kézföltartással megerősítették, az elnök fölszólította Freeman nyilatkozatra. Freeman így szólt: Testvéreim, örömmel és hálával fogadom és elfogadom a választást és a felszentetést is, amelyet jogszerűnek és apostolinak ismerek el. Imádkozom Istenhez, hogy segítsen meg engemet az ige hirdetésére s hogy teljesíthessem az egyház rendeleteit Isten dicsőségére, a Megváltó tiszteletének előmozdítására, a hitek lelki épülésére! Ezt a fogadalmat Freeman aláírta és átadta a keblitanácsnak. Ekkor a gondnok, vagyis a keblitanács elnöke, a lelkész fejére tévén kezét így szőlt: „Én, mint e gyülekezet idősebb presbitere, a rám ruházott jognál fogva a mindenható Isten színe előtt s e tanuk jelenlétében Önt, Tisztelendő Freeman Jakab úr, ezennel igazgatójának, lelkészének, papjának, pásztorának, nyilvánosjogú tanítójának és tanító seniorának nyilvánítom ezen püspöki egyháznak. Ennek bizonyosságául átadom ezt a könyvet (biblia), amely tartalmazza Isten szent jövendöléseit és mindazt, amik Jézus Krisztus szolgájára tartoznak. Az Úr áldja és szentelje meg s adjon Önnek békességet most és mindörökké.” Midőn ez elhangzott, az egész gyülekezet rámondotta: Amen. Következett a szertartás többi része és a felszentelési beszéd. Ezzel a megható szép ünnepély véget ért s megkezdődött egy magasztos egyházi munka.

Az anglikán egyház nem nézte özszedugott kézzel. Négy pap egy köriratban kiközösítette Freeman-t. Az új lelkészt ez az eljárás nem zavarta meg, ellenben megindult az az áram, amely eddig a lelkek mélyén folyt. Számosan ráeszméltek, hogy ők már régóta unitáriusok. Massachusetts államban és Új Anglia számos helyén egyszerre jelentkeztek nemcsak egyesek, hanem egész gyülekezetek s miután Priestley Angliából átköltözött (1796), új erőt vett a mozgalom, de 1815-ig nem vetett nagyobb hullámot. Ekkorra oda érett a hangulat, hogy a tisztán unitáriusoknak el kellett válniuk az orthodoxoktól.

1815-ben sajtó útján támadták meg az unitáriusokat s azzal vádolták, hogy Jézus Krisztust megalázták, hogy titokban dolgoznak és nem méltók a keresztény névre.

Ekkor kitört a harc az orthodoxok és a liberálisok között, bekövetkezett a szakadás s egyben megszólalt a ma is híres Channing nemesen tisztá és meggyőzően krisztusi evangéliuma. Ő magyarázta meg az unitarizmus igazi lényegét: a hitszabadságot. Ez a hangulat tört ki a Channing lelkéből különösen 1819-ben Baltimoreban az első unitárius lelkész beiktatásán.* Az orthodoxok felvették a keztyüt. A harc tovább

* Lásd Channing művei magyar fordítását.

folyt, de tényleg csak az unitáriusok nyertek. Lázasan szervezkednek. Könyvek, folyóiratok, jótékony intézetek, egyre-másra keletkeznek.

Legnagyobb alkotásuk volt 1825-ben Az Amerikai Unitárius Társulat. Öt rövid pontba foglalták a Társulat célját és feladatait.

1. Adatgyűjtés és tájékozás az unitárius kereszténység helyzetéről az országban.

2. Egység és rokonszenv megteremtése és kölcsönös munkásság a liberális keresztények között.

3. Olcsó könyvek, füzetek kiadása a helyes vallásos felfogás tisztázása és terjesztése érdekében.

4. Misszionáriusok küldése főleg olyan helyekre, ahol nincsen állandó lelkész.

5. Továbbá gondoskodás a kínálkozó alkalmak szerint a lelkészek fizetése pótlásáról, templomépítésről stb. stb.

Ez lett az amerikai, de egyben az angol unitáriussság Magna Chartája. Nemcsak az a sajtósági tény, hogy ugyanazon a napon szerveződtek, hanem az is, hogy egy volt a céljuk, egyenlő eszközökre támaszkodtak és nagy részben egyenlő körülmények között fogtak a szervezett munkához.

A XIX-ik században uralkodó reform-szellem és a tudományos igazságok után való általános óhajozás, az unitárius felfogásnak nagy szolgálatot tett. A biblia őslorrásai feltárása, a keleti ásatásokkal szaporodó új anyaggyűjtés, a kritikai szellem merész szárnyalása, forradalmi hangulatot teremtett. Az angolok Manchesterben a XVIII-ik század végén, az amerikaiak, *Cambridgeben* a Harvard egyetemen (1806) unitárius teológiai akadémiát nyitnak. Tanáraik a legszerencsésebben választott tudományos készségű s emellett általános tiszteletet parancsoló jellemes férfiak. A papi kar már csak a kialakulás természetéből következően is, elsőrendű tanult emberekből áll. A mindig szükséges irodalmi védelmet és egyben a propagandát is, nagy készséggel és készséggel folytatják. Már a XVIII-ik század utolsó felében sűrű egymásutánban szórják szét Amerikában a névtelen s talán annál feltűnőbb füzeteket. Hasonlóan járnak el Angliában a XIX-ik század elején kezdve. Még ellenségeik is elismerik, éppen mint egykor Meliusék Dávid Ferencékről, hogy írásukat „szelid mérséklet, türelem és tudományos szellem hatja át.”

Angliában s Amerikában is, a lélekszám arányán jóval túlterjedt az a hatás, melyet a közerkölcs és a közszellem kialakításában s a politikai élet és fölfogás irányításában elértek.

A haladás föltétele a szabadság, megnyitott minden ajtót előttük, melyen bejuthattak a tudomány és az elmélet bármely csarnokába és akadály nélkül szívhatták magukba az új igazságokat. Dr. Martineau, aki mindig fiatalnak érezte magát,

ha szabadságról volt szó, (always young for liberty) a régi XVIII-ik századból átvett deismusból épp oly bátran kibontakozott, mint Dávid Ferenc az adoratio Christi-ből. Angliába és Amerikába is hamarabb eljutott a csodákban való kételkedés, mint Magyarországra vagy Erdélybe. Martineau, éppen mint Parker, bátorsággal prédikálták a csodákban működő és önkénytelenségű Isten helyett a Jézus szerető édes atyját. És hirdetni kezdték a tiszta, mély és hévvel lobogó hitet, amely átölelte és kielégítette az egész XIX. század lelkeit. Martineau szónok, tanító, személyes barát és a lelkek vezére. Krisztusról hirdetett fölfogása és átérzése túlterjedt rendes körén és mindenütt beszivárog a lelkekbe bővülő bájjal és hatalommal írt beszédeiből.

Channing Amerikában olyan krisztusi fölfogást teremt, amely elnémitja a leghevesebb ellenséget is, mert ő nemcsak evangéliumi igazságokat hirdet, hanem olyan humanizmust, amelyet kénytelen tiszteletben tartani, aki a XVIII. század irányító eszméit bár csak halványan is ismerte. Parker és Martineau Channinget elismerik mesteröknek, de Parker, miként Pál, a leghevesebb minden kérdésben, amihez hozzá szól. Ő a reformátorok reformátora. Radikális a véletekig és emellett olyan kegyes, jámbor és istenfélő, mint akár Augustinus. Martineau mélyebben szántó filozófus, aki olyan brilliáns nyelvvél kezeli a gondolatot, amelyet csak az sajátíthat el, aki francia ősökre támaszkodhatik és a Shakespeare iskolájában tanul.

Százesztendőös unitárius irodalma: a szószéki, a theologiai, a hymnologiai és a tudományos, oly gazdag, hogy csaknem átfoghatlan. Ezuttal legyen elég ráutalunk a Keresztény Magvetőben megjelent dolgozatokra és az önálló kiadványokra (Unitárius kiskönyvtár, Unitárius füzetek és egyes kötetek.) A rendelkezésünkre álló teret fölhasználjuk a magyar unitárius egyház és az angol, meg az amerikai társulatok közötti érintkezés ismertetésére.*

Az erdélyi unitáriusok az akadémiták útján érintkeztek a külfölddel. Ezek az ifju theologusok a XVIII-ik század utolsó feléig Hollandiában tanultak s itt, habár csak elvétve is, találkoztak az angol dissenter theologusokkal. Erről, valamint a hollandi kapcsolat részleteiről még nagyon keveset tudunk. A jövő föladata a további kutatás és tanulmányozás.

A hollandi kapcsolat megszűnése után a német és főleg a göttingai egyetemet látogatták ifjaink. Körmőczi János jeles püspökünk épp akkor tanult külföldön, amikor az angol unitárius mozgalom a nyilvánosság elébe került. Nagyon valószínű, hogy Göttingában tanuló angol ifjútól értesült, hogy Lon-

* Jakab Elek két cikkben részletesen ismertette az összeköttetés első nyilvánulásait Ker. Magv. 1890., 1891. évf.

donban unitáriusok vannak. Erről értesítette Lázár István püspököt, valamint arról is, hogy a londoni papnak levelet írt. A püspök 1797. jul. 30-án kelt levelében ezt kérdezi: „A londoni unitárius papnak vette-e Tiszt. úr levelét? S ha igen, mit írt valami nevezetést? Ezekről jó szívvel venném tudósító levelét.“

Sem az angol pap leveléről, sem a Körmöczi válaszárol nincsen tudomásunk, de ez a pár sor elégséges annak igazolására, hogy összeköttetésünk az angol testvérekkel már százhuszonötéves. Az nem lep meg, hogy a kezdet még homályban van s a folytatás is szakadozott, mert angol testvéreink a kialakulás nehéz munkájával voltak elfoglalva, az erdélyiek pedig az akkori lassu és nehéz közlekedés miatt nem tudták tovább fűzni a megtalált láncszemet. De a 25 év múlva mutatkozó újabb jelből azt következtetjük, hogy az erdélyiek egy vagy más uton küldöttek tudósítást magukról, mert Fox W. J. lelkész 1821-ben megküldi Sylvester György teológiai tanár címére az angol unitárius vallás történelméről és állapotáról szóló nyomtatott füzetet**, ami azt mutatja, hogy Londonban nyilvántartásban volt nemcsak az, hogy Kolozsvárt teológiánk volt, hanem az is, hogy itt kik a tanárok. Sylvester megköszönte a küldeményt, de sűrűbb levelezés nem kezdődött 1825-ig. A megalakult Britt és Külföldi Unitárius Társulat titkára Sylvesternek válaszolt október 19-én írt levelében és megköszönte az erdélyiekről küldött tudósítást,*** melyben Sylvester általános képet nyújt a vallásról, egyházzól, és az akkori állapotokról. Figyelmet érdemel, hogy ugyanakkor Nagy Lázár főgondnok is írt Londonba Aspland Róbert lelkésznek. Tehát az erdélyiek kellőképen méltányolták az angol kezdeményezést, csak az föltűnő, hogy Sylvester válasza négy évet késett.

Fox a levélre angolul válaszolt, „hallván gróf Bethlen Domokostól, hogy az angol nyelv Kolozsvárt mivelletik.“ A levelet Bethlentől küldötték el, úgyszintén több könyvet is. A könyvek (5 drb) megérkeztek, de ennél is többet ér az a szívélyes rokonszenv és érdeklődés, amelyet Fox a levelében kifejez s amelynek, ez ismert első levél után, nemcsak száz, hanem ezer folytatása is volt, majdnem ugyanazzal a záradékkal: „Minden unitárius angol velem együtt legnagyobb tiszteletet érez azokhoz, akik Erdélyben a mi vallásunkhoz ragaszkodnak. Reméségünkbe foglaljuk kollégiumaik, templomaik és iskoláik szerencsés fennmaradását s reméljük, hogy örömmel fogadják, ha olykor fölkeressük levelünkkel és ezen az uton leszünk segítségükre a tiszta kereszténység szolgálatában.“

* Körmöczi levele az egyházi levéltárban.

** Unitariorum in Anglia fidei, historiae etc. brevis expositio. Magyarul Ker. Magv. 1890. évf.

*** Epistola ad unitarios in Anglia missa. Jakab Elek közli rövidítve a K. M.-ben 1891-ben.

Két év múlva Molnos Dávid írt levelet Londonba, melyre Bowring J. lelkész válaszol latinul.*

Az angol, amerikai és magyar unitáriusok viszonyát benősséges és eleven egységgé először Bölöni Farkas Sándor tette 1831-ben, midőn észak-amerikai utjában először a londoni, azután a bostoni unitárius központot és a vezetőket személyesen meglátogatta. Ez az ideális gondolkozású és nagytudású férfiú igen jó hírnök volt szegény erdélyi egyházunkból. Személye nagy rokonszenvet és bizalmat biztosított számunkra a külföldön, Magyarországon és Erdélyben is. Észak-Amerikáról írt könyve helyet biztosított számára az akkor még ifjú Magyar Tudós Társaságban (most M. Tudományos Akadémia).

Nagy szükségük volt a sokat sanyargatott erdélyieknek ezekre a bátorításokra, mert a létérti küzdelem fájdalmai és sebei még mindig elevenek voltak.

Farkas Sándor szép és lelkesítő jelentést tett az E. K. Tanácsnak a külföldi testvérekről s egyben megnyitotta az amerikaiakkal való érintkezés útját. Az A. Un. Társulat külügyi titkára, ifj. Ware Henrik, az erdélyiekről kapott értesítést rövid tájékozával köszönte meg. Molnos Dávid tanárnak írt levelében jelzi, hogy már régebben megvolt határozva a levelezés megkezdése, mert „mély tiszteletet éreznek az ottani unitáriusok ősi és tiszteletreméltó vallása iránt.”**

A Farkas Sándor nyomában s talán biztatására Székely Mózes akadémista Göttingából átment 1832-ben Londonba s ott töltött pár hetet. Az angolok ellátták költséggel. Ha nem is volt további eredménye, annyit elért, hogy ő lett az első erdélyi teológus ifjú, aki londoni unitáriusainkkal megismerkedett. A második volt Jakab József, Jakab Elek testvére, aki mint jeles ifjú, jó és lelkes szónok feltűnést keltett a rideg Albionban. Ő már teológiai előadásokat is hallgatott 1848-ban és 1849-ben. Ez volt az első lépés abban az irányban, amelyet tíz év múlva Tagart Edward és Steinthal Alfréd látogatásai s illetőleg az Erdélyben lakó Paget János levelezése befejezéshez juttatott: az unitárius teológus akadémistáknak a londoni s később oxfordi teológiai akadémiára rendes hallgatók gyanánt bevonása. A kezdeményezéshez tartozott Ferencz József, Buzogány Áron és Marosi Gergely akadémisták londoni látogatása, de ez már mélyebb nyomot hagyott hátra, mert összeesett a Britt és

* Bowringot a politikai pályára terelték, lovaggá avatták s Kinában és Indiában követségi szolgálatot teljesített. Hátsó India fejedelme követséggel bízta meg több európai udvarhoz. Bowring volt az első angol, aki Petőfitől és más magyar költőtől egy kötet fordítást adott ki.

** Buzogány Áron rosszalását fejezi ki afelett, hogy Ware-nek nem küldöttek választ. Erre Kozma László megjegyzi, hogy a választ Molnos Dávid vele iratta le s ő vitte el Farkas Sándorhoz expediciálásra. *Emlékkönyv* az erdélyi és angol unitáriusok között 1825. óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyaikról. Összeállította Bozogány Áron. E leveleket közölte 1891-ben a Ker. Magvetőben Jakab Elek.

Külf. Unitárius Társulat 1859. évi májusi közgyűlésével. A közgyűlésre meghívót kaptak és az Erdélyből csak akkor érkezett Steinthal két oldalán az elnöki emelvényen foglaltak helyet, sőt Ferencz J. és Buzogány beszédet is mondtak. Erdély akkori sorsa, az a veszedelem, amely az osztrák kormány részéről iskoláinkat fenyegette s az a rokonszenv, amelyet Kossuth a magyarok iránt Angliában fölbresztett, mind nagyon elősegítette a hitrokorságnak tetteiben megnyilvánulását és azután szünetlenül fokozódását. Az akademiták sorozata megindult 1860-ban Simén Domokossal és folytatódik ma is. Már kezdetben szóba jött, hogy Kolozsvárra hívjunk meg egy angol teológust, de ez akkor is, később is elmaradt, miután a nyelvünk megtanulására nem vállalkozott senki. Ellenben angol és amerikai papok, valamint világiak is sűrű egymásutánban jöttek ide látogatóba.

Nagy jelentőségű mozzanat volt az 1868. évi 300-dos zsinat. Az angolok képviselőül ide küldik teológiai akadémiajuk kitűnő igazgatóját Tayler Jánost. Ezzel tetőződik be az első ötven esztendő. Ekkor jut véglegesen tudomására az egész külföldi unitáriusság annak a nagy erkölcsi tőkének, amely az erdélyi unitáriusság háromszáz esztendő s multjában jegecsedett ki.

Az angol és az amerikai unitáriusok ötven év alatt teljes diadalra juttatták hitnézeteiket a sajtóban, erkölcsi és szellemi tőkéjüket a társadalomban, az állami és polgári életben. Csak most tudták teljes értéke szerint méltányolni az erdélyi unitárius egyház háromszáz éves heroikus kitartását.

E hármasság viszony ettől kezdve oly széles mederben hullámzik, hogy részletes összefoglalására egy terjedelmes kötetet kellene megnyitnunk.*

Egy közelebbi cikkben rá fogunk mutatni arra a hatásra, amelyet ez a viszony teológiánkra és hitnézeteinkre gyakorolt.

(Befejezése következik.)

Dr. Boros György.

* A levelezés nagyjában össze van állítva három nagy ívrét kötetben 1918-ig. Az adatok részét ebből a forrásból merítettük.

TROELTSCH ERNŐ.

1923 február 1-én halt meg nemcsak Németországnak, de az egész modern protestantizmusnak egyik legkiválóbb theologusa, kinek szabadelvű vallásos felfogása sok tekintetben irányító befolyással volt napjaink unitárius életbölcseletére is. Épen emiatt tartottuk helyénvalónak róla az alábbi ismertetést közölni. Szerk.

Troeltsch 1865-ben született Augsburgban egy bajor orvos házában. Az apai hivatás tudományos iránya kifejlesztette benne az érzéket a modern kultúra reális és pozitív alkotásai iránt. A gimnázium bevezette az ókor világába. Tudományos hajlamai a metafizika és történelem felé vonzották. Ehez járultak azon vallásos aspirációk, melyeket ő maga veleszületettnek szeretett nevezni. Így lett belőle protestáns theologus; mint ahogy egyszer egy önleírásban maga is mondta: „Ifjusága idején többé-kevésbé a theologia volt az egyetlen út, mely a metafizikához és a leglelkesítőbb történelmi problémákhoz vezetett“.

Soha sem sajnálta a theológiának szentelt éveket, melyek befolyását a problémák feltárásának és megoldásának módjában a beavatottak még utolsó bölcsészeti munkáiban is megtalálják. Troeltsch mint tanuló érintkezésben állott a XIX-ik század 80-as éveinek két legkiválóbb theologiai iskolájával, melyek Erlangenben és Göttingenben voltak. Az első, melynek háttérében Schelling, sőt Plato állott, hajlamát a metafizika felé irányította; ez meggyőzte arról, hogy az élet vallásos felfogása, sőt mi több, minden az életről alkotott fogalom végeredményben nem értelmi fejlődésen nyugszik, hanem személyi bizonyosságokon. Göttingenben Ritschl-től, valamint ennek munkatársaitól és tanítványaitól, különösen Harnack-től, Troeltsch kedvet kapott a pontos történelmi munkához a bölcsészeti tudományok terén. De mindkét theologiai iskola, habár nagyon különbözött egymástól, egyenlően elkülönítette a vallást és a kereszténységet, mégpedig kétszeresen: egyrészt a vallást elválasztotta minden más kulturális megnyilatkozástól, különösen a filozófiától, másrészt pedig a kereszténységnek